

Tomasz Jedynak*, Maciej Cycoń**

WYKLUCZENIE EMERYTALNE W POLSCE – KONCEPTUALIZACJA, OPERACJONALIZACJA I PRÓBA POMIARU

Streszczenie

Opracowanie podejmuje problem wykluczenia z części bazowej polskiego systemu emerytalnego. Autorzy postawili trzy pytania badawcze: 1) Na jakich płaszczyznach można rozpatrywać zjawisko wykluczenia emerytalnego? 2) Jakie wskaźniki są odpowiednie dla pomiaru wykluczenia emerytalnego? 3) Jaka jest rzeczywista skala wykluczenia emerytalnego w Polsce? W nawiązaniu do pytań badawczych określono cele pracy, jakimi są: konceptualizacja pojęcia wykluczenia emerytalnego, sformułowanie propozycji miar wykluczenia emerytalnego oraz oszacowanie skali wykluczenia emerytalnego w polskim systemie emerytalnym. W toku badań o charakterze teoretyczno-konceptualnym przeprowadzono kompleksowe rozważania nad istotą wykluczenia emerytalnego oraz wysunięto propozycję trzech grup miar tego zjawiska. Są to wskaźniki: powszechności, deprywacji oraz potrzeb akumulacyjnych. W ramach badań empirycznych, za pomocą zaproponowanych wskaźników dokonano pomiaru skali wykluczenia emerytalnego z części bazowej powszechnego systemu emerytalnego w Polsce.

Słowa kluczowe: zabezpieczenie emerytalne, produkty emerytalne, wykluczenie emerytalne, wskaźniki wykluczenia, pomiar wykluczenia

Wstęp

Wraz z postępującym procesem starzenia się społeczeństwa problematyka emerytalna staje się coraz istotniejszym zagadnieniem dla polityki społecznej i ekonomicznej¹. Pomimo funkcjonowania rozbudowa-

* Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, e-mail: jedynakt@uek.krakow.pl, ORCID: 0000-0003-4141-6654.

** Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, e-mail: cyconm@uek.krakow.pl, ORCID: 0000-0003-4948-1135.

¹ Publikacja prezentuje wyniki badań naukowych przeprowadzonych w ramach projektu nr 079/EFZ/2022 finansowanego ze środków subwencji przyznanej Uniwersytetowi Ekonomicznemu w Krakowie.

nych systemów emerytalnych oferujących różne formy zabezpieczenia emerytalnego istnieje grupa osób, które nadal nie mają dostępu lub nie korzystają w odpowiednim, gwarantującym adekwatny poziom świadczeń, stopniu z produktów emerytalnych. Zjawisko to, określane jako wykluczenie emerytalne, w piśmiennictwie analizowano dotychczas wyłącznie z perspektywy dodatkowej części systemu emerytalnego, natomiast w odniesieniu do części bazowej było ono traktowane jako trzeciorzędne i nie stanowiło przedmiotu pogłębionych badań. Tymczasem już przegląd zasad funkcjonowania oraz wstępna analiza danych dotyczących powszechności uczestnictwa w bazowym systemie zabezpieczenia emerytalnego wskazuje, że zjawisko to nie tylko nie jest marginalne, ale na przestrzeni ostatniej dekady dotyczyło coraz większej grupy osób.

Zidentyfikowawszy lukę badawczą dotyczącą zjawiska wykluczenia emerytalnego, w opracowaniu podjęty został problem badawczy, który można wyrazić za pomocą pytań: 1) Na jakich płaszczyznach można rozpatrywać zjawisko wykluczenia emerytalnego? 2) Jakie wskaźniki są odpowiednie dla pomiaru wykluczenia emerytalnego? 3) Jaka jest rzeczywista skala wykluczenia emerytalnego w Polsce?

Mając na uwadze tak sformułowany problem badawczy, określono główne cele prezentowanych badań:

- C1. Konceptualizacja pojęcia wykluczenia z systemu emerytalnego,
- C2. Sformułowanie propozycji miar wykluczenia emerytalnego,
- C3. Oszacowanie skali wykluczenia emerytalnego w polskim systemie emerytalnym.

Realizacja postawionych celów wymagała przeprowadzenia badań o charakterze teoretyczno-konceptualnym oraz empirycznym. W warstwie teoretycznej do nakreślenia istoty wykluczenia emerytalnego wykorzystano metody badawcze polegające na przeglądzie i krytycznej analizie piśmiennictwa oraz syntezie płynących z niej wniosków. Istotnym elementem badań konceptualnych była operacjonalizacja zjawiska wykluczenia emerytalnego, w ramach której zaproponowano autorski zestaw wskaźników wykluczenia emerytalnego. Analizy przedstawione w części empirycznej opierają się na badaniach ilościowych wykorzystujących uprzednio opracowane wskaźniki. Kompleksowy zestaw danych populacyjnych niezbędnych do przeprowadzenia obliczeń pozyskano z raportów i baz danych udostępnianych przez Zakład Ubezpieczeń Społecznych, Główny Urząd Statystyczny oraz Kasę Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego, a także w trybie wniosku o udostępnienie informacji publicznej kierowanego do wybranych instytucji.

Pojęcie wykluczenia emerytalnego

Wykluczenie emerytalne jest zjawiskiem wielowymiarowym i nie ma ukształtowanej definicji równościowej, tak w literaturze zagranicznej, jak i krajowej. W piśmiennictwie anglojęzycznym określenia *pension exclusion* oraz *retirement exclusion*, będące dosłownymi tłumaczeniami pojęcia wykluczenie emerytalne, odnoszone są do preferencji podatkowych przysługujących względem dochodów emerytalnych. Szeroko dyskutowane i analizowane zagadnienia ubóstwa dochodowego osób starszych², także wykluczenia społecznego osób starszych³ nie mają natomiast zakresów pojęciowych tożsamyh z pojęciem wykluczenia emerytalnego.

W polskiej literaturze przedmiotu wykluczenie emerytalne bywa definiowane w triadzie pojęciowej: wykluczenie społeczne – wykluczenie finansowe – wykluczenie emerytalne. Według definicji przywołanej przez autorów *Diagnozy społecznej 2015* wykluczenie społeczne oznacza, że dana jednostka lub grupa społeczna, będąc członkami wspólnoty (w szczególności wspólnoty państwa), nie może uczestniczyć w pełni w ważnych dziedzinach życia tej wspólnoty. Wykluczenie może dotyczyć pracy, konsumpcji, uczestnictwa w kulturze, życiu społeczności lokalnych i w polityce. Autorzy wskazują jednocześnie, że ograniczenie to nie wynika z przekonań samych wykluczonych, lecz z deficytów całkowicie lub w dużej mierze od nich niezależnych⁴. S. Golinowska zwraca uwagę, że wykluczenie społeczne nie jest synonimem ubóstwa. Ubóstwo w ujęciu materialnym jest raczej kategorią jednowymiarową, a wykluczenie społeczne ukazuje problemy w kilku wymiarach, które wskazują na proces zarówno deprywacji, jak i nieuczestniczenia. Dopiero rozszerzenie kategorii ubóstwa, nie ograniczając jej wyłącznie do zasobów finansowych, lecz uwzględniając inne sfery życia (np. miesz-

² Np. *Old-age income poverty, Pensions at a Glance 2023 : OECD and G20 Indicators*, OECD, <https://www.oecd-ilibrary.org> (20.02.2024).

³ Zob. K. Walsh, T. Scharf, N. Keating, *Social exclusion of older persons: a scoping review and conceptual framework*, „European Journal of Ageing” 2019, vol. 16; J.P. Jose, S.J. Cherayi, S. Sudhakar, *Age Identity and Social Exclusion of Older Persons: A Psychosocial Perspective*, „Ageing International”, 2021, vol. 47; A. Sacker [i in.], *Health and social exclusion in older age: evidence from Understanding Society, the UK household longitudinal study*, „Journal of Epidemiology and Community Health”, 2017, vol. 71; K. Walsh [i in.], *Social Exclusion in Later Life Interdisciplinary and Policy Perspectives*, Cham 2022.

⁴ T. Panek, J. Czapiński, *Wykluczenie społeczne. Diagnoza Społeczna 2015. Warunki i Jakość Życia Polaków – Raport*, Contemporary Economics, nr 9/4, Rada Monitoringu Społecznego, 2015.

kanie, edukację, zdrowie), przybliży to pojęcie do wykluczenia społecznego⁵. Również autorzy wspomnianej wcześniej *Diagnozy społecznej* wskazują, że relacja pomiędzy wykluczeniem społecznym i ubóstwem ma charakter wielowymiarowy i wielokierunkowy, zauważając, że samo ubóstwo może być nie tyle przyczyną, co skutkiem wykluczenia społecznego z powodu dyskryminacji na rynku pracy, niepełnosprawności, wykształcenia czy miejsca zamieszkania⁶.

J. Grotowska-Leder, dokonując przeglądu definicji wykluczenia społecznego, zwraca uwagę na nurt nazywany dystrybucyjnym, którego przedstawiciele objaśniają ekskluzję społeczną, akcentując ograniczenie lub brak dostępu do ważnych społecznie zasobów i usług. Świat zasobów jest w takim ujęciu desygnowany przede wszystkim przez dostęp do rynku pracy (do miejsc pracy i dochodów z pracy), do konsumpcji, do systemu edukacyjnego (wykształcenia), zabezpieczenia społecznego (świadczeń społecznych, w tym socjalnych) i ochrony zdrowia⁷. Koncentracja na deprywacji w obszarze zasobów i usług nawiązuje do ekonomicznego wymiaru wykluczenia społecznego, a to z kolei łączy się z drugim elementem owej triady pojęciowej – wykluczeniem finansowym.

Według klasycznej definicji A. Leyshona i N. Thrifta wykluczenie finansowe to proces prowadzący do ograniczania dostępu do systemu finansowego określonym grupom społecznym⁸. Skrótownie pojęcie ekskluzji finansowej opisała M. Iwanicz-Drozdowska, wskazując, że jest nim brak dostępu bądź brak korzystania z usług finansowych⁹. Bardziej rozbudowane definicje odnaleźć można w opracowaniach Komisji Europejskiej i Narodowego Banku Polskiego. W ujęciu zaprezentowanym w raporcie Komisji Europejskiej wykluczenie finansowe jest procesem, w którym obywatele doświadczają problemów w dostępie do i/lub korzystaniu z produktów oraz usług finansowych na głównym rynku (*mainstream market*), które odpowiadają ich potrzebom i umożliwiają im

⁵ S. Golinowska, *Wykluczenie społeczne* [w:] *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego*, red. S. Golinowska [i in.], Warszawa 2008, s. 116–117.

⁶ T. Panek, J. Czapiński, *op.cit.*, s. 396.

⁷ J. Grotowska-Leder, *Ekskluzja społeczna – aspekty teoretyczne i metodologiczne* [w:] *Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań*, red. J. Grotowska-Leder, K. Faliszek, Toruń 2005, s. 30.

⁸ A. Leyshon, N. Thrift, *Geographies of Financial Exclusion: Financial Abandonment in Britain and the United States*, „Transactions of the Institute of British Geographers”, 1995, t. 20, no. 3, s. 314.

⁹ M. Iwanicz-Drozdowska, *Wykluczenie finansowe – poważny problem społeczny*, „Master of Business Administration”, 2008, nr 1, s. 3.

prowadzenie normalnego życia w społeczeństwie¹⁰. W opracowaniu NBP wykluczenie finansowe określane jest jako niezdolność jednostek, gospodarstw domowych lub grup społecznych do korzystania z niezbędnych usług finansowych w odpowiedniej postaci. Zwraca się przy tym uwagę, że niezdolność ta może wynikać z niewystarczającej dostępności usług finansowych, ich ceny, marketingu lub niedostatecznej edukacji finansowej. Przyczyną wykluczenia finansowego może być ponadto samowykluczenie będące reakcją na negatywne doświadczenia lub obrażenia¹¹.

Przytoczone definicje wykluczenia finansowego są w wielu aspektach zbieżne i koncentrują się przede wszystkim na braku swobody w korzystaniu z usług finansowych – oznaczającym trudności czy problemy w korzystaniu z tych usług, ograniczony dostęp bądź niezdolność do korzystania z usług finansowych¹². Prowadzi to do wyodrębnienia dwóch kryteriów, na podstawie których w literaturze przedmiotu dokonywane jest dalsze różnicowanie pojęcia wykluczenia finansowego: 1) stopień wykluczenia, 2) stosunek intelektualno-wolicjonalny.

Przyjmując za kryterium stopień wykluczenia finansowego, wyróżnia się wykluczenie *sensu stricto* i *sensu largo*. W wąskim ujęciu wykluczenie finansowe traktowane jest jako brak możliwości korzystania z usług finansowych, natomiast ujęcie szerokie odnosi się do trudności w dostępie i korzystaniu z usług finansowych. Stawiając w centrum rozważań konsumentów na rynku usług finansowych, wskazuje się, że wykluczenie finansowe w wąskim rozumieniu odnosi się do osób, które nie korzystają z żadnych produktów i usług finansowych, a w szerokim rozumieniu – do osób, które korzystają z usług finansowych w ograniczonym stopniu¹³. Biorąc pod uwagę drugie z kryteriów – stosunek intelek-

¹⁰ *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, European Commission, <https://www.fi-compass.eu/library>, s. 9 (20.02.2024).

¹¹ *Obrót bezgotówkowy – zalety i korzyści wynikające z jego upowszechnienia*, Narodowy Bank Polski, <https://nbp.pl> (20.02.2024).

¹² K. Stańczak-Strumiłło, *Instytucjonalne wykluczenie emerytalne w wąskim ujęciu jako rodzaj wykluczenia finansowego w Polsce*, „Zeszyty Naukowe SGGW, Polityki Europejskiej, Finanse i Marketing”, 2020, nr 23, s. 170.

¹³ T. Jedynek, *Wykluczenie emerytalne z dodatkowej części polskiego systemu emerytalnego – analiza skali i zasięgu zjawiska*, „Ubezpieczenia Społeczne. Teoria i praktyka”, 2020, nr 3, s. 6 za: M. Iwanicz-Drozdowska, P. Błędowski, *Wykluczenie finansowe w Polsce a możliwości przeciwdziałania*, „Polityka Społeczna”, 2010, nr 2; M. Solarz, *Determinanty oraz sposoby ograniczania wykluczenia finansowego osób bezrobotnych*, „Optimum: studia ekonomiczne”, 2014, nr 4; B. Szopa, A. Szopa, *Wykluczenie finansowe a wykluczenie społeczne*, „Zeszyty Naukowe / Polskie Towarzystwo Ekonomiczne”, 2011, nr 11.

tualno-wolicjonalny – wyróżniana jest ekskluzja rzeczywista i nieuświadomiona. W pierwszym przypadku osoby chcą, ale nie mogą skorzystać z oferty instytucji finansowych (np. z uwagi na wiek lub dochód). Nieuświadomione wykluczenie finansowe dotyczy natomiast osób, które z własnej woli nie uczestniczą w rynku finansowym¹⁴.

Funkcjonująca w polskim piśmiennictwie klasyfikacja wykluczenia finansowego obejmuje obok wykluczenia płatniczego, kredytowego, ubezpieczeniowego, inwestycyjnego i oszczędnościowego, również – będące przedmiotem rozważań w niniejszym artykule – wykluczenie emerytalne. Trawestując definicję wykluczenia finansowego autorstwa M. Iwanicz-Drozdowskiej, wykluczenie emerytalne można zdefiniować ogólnie jako brak dostępu lub brak korzystania z produktów emerytalnych. Definicja ta koresponduje z zarysowanym wcześniej szerokim i wąskim ujęciem wykluczenia finansowego, które to w odniesieniu do wykluczenia emerytalnego pozwala na wyodrębnienie wykluczenia bezwzględnego (brak możliwości korzystania z produktów emerytalnych) oraz względnego (brak korzystania z produktów pomimo ich dostępności). Ekskluzja względna dotyczyć może zarówno całkowitego braku korzystania z produktów emerytalnych, jak i ich niedostatecznego wykorzystania¹⁵.

M. Dybał, definiując pojęcie wykluczenia emerytalnego, zawęża je wyłącznie do instrumentów dodatkowego oszczędzania na starość. Jego zdaniem wykluczenie emerytalne polega na utrudnieniu w korzystaniu lub wręcz niekorzystaniu z produktów emerytalnych, takich jak na przykład PPE, IKE czy IKZE¹⁶. Ograniczenie zakresu pojęciowego wyłącznie do części dodatkowej systemu emerytalnego wynikało z perspektywy przyjętej przez badacza. Opisując zjawisko ekskluzji emerytalnej w sposób całościowy, można jednakże wyróżnić wykluczenie emerytalne z bazowego systemu emerytalnego i wykluczenie z systemu dodatkowego. W skrajnym przypadku wykluczenie z części bazowej systemu emerytalnego wiąże się z nieodprowadzaniem składek emerytalnych, a w konsekwencji również z nieotrzymywaniem w przyszłości świadczeń emerytalnych i koniecznością korzystania w okresie starości ze wsparcia w ramach pomocy społecznej¹⁷. Tak rozumiane wykluczenie

¹⁴ M. Solarz, *op.cit.*, s. 170.

¹⁵ T. Jedynek, *op.cit.*, s. 7.

¹⁶ M. Dybał, *Wykluczenie emerytalne w III filarze*, „Ekonomia”, 2019, t. 25, nr 4, s. 105.

¹⁷ T. Jedynek, *Uwarunkowania wykluczenia emerytalnego z dodatkowej części systemu emerytalnego w Polsce*, „Ekonomia – Wrocław Economic Review”, 2021, t. 27, nr 2, s. 12.

emerytalne można nazwać całkowitym (brak środków po zakończeniu aktywności zawodowej), w odróżnieniu od wykluczenia częściowego, które przejawia się w braku wystarczających środków w okresie starości. Przyczynami ekskluzji całkowitej z bazowego systemu emerytalnego mogą być – poza ograniczeniami natury zdrowotnej – m.in. długotrwałe bezrobocie, praca w szarej strefie czy utrzymujące się zatrudnienie na podstawie nieoskładkowanych umów cywilnoprawnych. Ekskluzja częściowa może natomiast dodatkowo wynikać z względnie niskiego poziomu odprowadzanych składek emerytalnych, np. w przypadku osób prowadzących jednoosobową działalność gospodarczą.

Wykluczenie z dodatkowego systemu emerytalnego określane jest jako niekorzystanie (niedostateczne korzystanie) z produktów dodatkowego oszczędzania na emeryturę, którymi na polskim rynku emerytalnym są: pracownicze plany kapitałowe, pracownicze programy emerytalne, indywidualne konta emerytalne oraz indywidualne konta zabezpieczenia emerytalnego. Konsekwencją wykluczenia z części dodatkowej systemu emerytalnego jest z reguły uzyskiwanie w okresie starości dochodu poniżej poziomu umożliwiającego utrzymanie wcześniejszego standardu życia¹⁸.

Punkt wyjścia do bardziej pogłębionej analizy zjawiska wykluczenia emerytalnego może stanowić definicja O. Kondzielnik i K. Majki¹⁹. Według ich stanowiska wykluczenie emerytalne to całkowite lub częściowe pozbawienie środków finansowych po osiągnięciu wieku emerytalnego. Chociaż autorki skupiły uwagę na fazie konsumpcji uprawnień (oszczędności) emerytalnych, to w rozważaniach nad istotą wykluczenia emerytalnego nie można pominąć fazy akumulacji. Pozwala to wyodrębnić wykluczenie w fazie akumulacji oraz wykluczenie w fazie konsumpcji. Ekskluzja w fazie akumulacji wiąże się z brakiem (lub niewystarczającym poziomem) gromadzenia uprawnień (oszczędności) emerytalnych. Z kolei wykluczenie w fazie konsumpcji oznacza brak równomiernie

¹⁸ Zbliżoną klasyfikację wykluczenia emerytalnego przedstawiono w pracy: K. Stańczak-Strumiłło, *op.cit.*, s. 170. Odnosząc się do produktów emerytalnych funkcjonujących w ramach poszczególnych filarów systemu emerytalnego, wyróżniła instytucjonalne wykluczenie emerytalne w ujęciu szerokim i wąskim. Instytucjonalne wykluczenie emerytalne w szerokim tego słowa znaczeniu dotyczy sytuacji, w której jednostka ma ograniczony dostęp do wszystkich funkcjonujących w ramach systemu emerytalnego form zabezpieczenia – zarówno obligatoryjnych, jak i dobrowolnych. W ujęciu wąskim jednostka ma ograniczony dostęp jedynie do dobrowolnych, dodatkowych form zabezpieczenia emerytalnego (funkcjonujących w Polsce w ramach III filaru systemu emerytalnego).

¹⁹ O. Kondzielnik, K. Majka, *Ryzyko wykluczenia emerytalnego pokolenia Y*, „Rozprawy Ubezpieczeniowe”, 2019, nr 1, s. 88.

rozłożonej na czas od zaprzestania aktywności zawodowej do śmierci konsumpcji zgromadzonego kapitału lub uprawnień emerytalnych. Wykluczenie całkowite w fazie akumulacji prowadzi co do zasady do wykluczenia w fazie konsumpcji. Można jednak wskazać wyjątki od tej reguły – osoba niegromadząca uprawnień czy też oszczędności emerytalnych może w okresie starości finansować konsumpcję poprzez wykorzystanie mechanizmu odwróconej hipoteki albo dzięki instytucji renty rodzinnej²⁰.

Analizy prezentowane w opracowaniu skupiają się na wykluczeniu emerytalnym z bazowego systemu emerytalnego, pozostawiając poza zainteresowaniem zjawisko wykluczenia z dodatkowej części systemu emerytalnego. Pomiar wykluczenia emerytalnego obejmować będzie zarówno ekskluzję całkowitą, jak i częściową. Oceniając skalę tego zjawiska, skoncentrowano się na fazie konsumpcji, uwzględniając przy tym kwestię powszechności świadczeń emerytalnych oraz stopnia, w jakim świadczenia te zaspokajają potrzeby osób starszych. Swoistym łącznikiem pomiędzy wykluczeniem w fazie akumulacji i konsumpcji będzie natomiast analiza stopnia niezaspokojenia potrzeb akumulacyjnych.

Metodyka badań własnych – koncepcja pomiaru wykluczenia emerytalnego

Z przedstawionej w poprzedniej sekcji próby konceptualizacji pojęcia wykluczenia emerytalnego wynika, że jest ono zjawiskiem wielowymiarowym, wymagającym szerokiej i wszechstronnej analizy. W świetle przeprowadzonych rozważań teoriopoznawczych jednoznacznie należy stwierdzić, że nie da się dokonać pomiaru i oceny skali wykluczenia emerytalnego za pomocą jednej, uniwersalnej miary. Aby pomiar był rzetelny, wiarygodny i oddawał całą złożoność analizowanej problematyki, konieczne jest zastosowanie zestawu wskaźników uwzględniających różne aspekty tego zjawiska. W szczególności pomiar wykluczenia emerytalnego powinien uwzględniać kwestię powszechności świadczeń przyznawanych osobom starszym (jaki odsetek osób starszych nie otrzymuje świadczeń?) oraz stopnia, w jakim te świadczenia zaspokajają potrzeby osób starszych (jaki odsetek osób starszych otrzymuje świadczenia umożliwiające zaspokojenie potrzeb na określonym poziomie?). Ocenę skali wykluczenia emerytalnego warto również oprzeć na pomiarze stopnia niezaspokojenia potrzeb akumulacyjnych

²⁰ T. Jedynek, *Uwarunkowania wykluczenia...*, s. 12.

(o ile wyższe powinny być przeciętne świadczenia, aby umożliwiać zaspokojenie potrzeb na określonym poziomie?).

Mając na uwadze wskazane aspekty wykluczenia emerytalnego, dokonując próby operacjonalizacji zjawiska wykluczenia emerytalnego w Polsce, proponuje się, aby do jego oceny wykorzystać zestaw miar przyporządkowanych do trzech podstawowych kategorii: wskaźników powszechności, wskaźników deprywacji oraz wskaźników potrzeb akumulacyjnych (zob. tabela 1).

Tabela 1. Wskaźniki wykluczenia emerytalnego

Grupa wskaźników / wskaźnik		Formuła obliczeniowa
Wskaźniki powszechności	Prosty wskaźnik powszechności	$WP = \frac{LE_{60/65}^{ZUS}}{L_{60/65}}$
	Skorygowany wskaźnik powszechności	$SWP = \frac{LE_{60/65}^W}{L_{60/65}}$
Wskaźniki deprywacji	Wskaźnik deprywacji bezwzględnej	$WDP_1 = \frac{LE^{<E_{min}}}{LE_{60/65}^{ZUS}}$
	Wskaźnik deprywacji relatywnej	$WDP_2 = \frac{LE^{0,5AE}}{LE_{60/65}^{ZUS}}$
	Wskaźnik poziomu aspiracji	$WDP_3 = \frac{LE^{RR=50\%}}{LE_{60/65}^{ZUS}}$
Wskaźniki potrzeb akumulacyjnych	Przeciętna luka świadczenia emerytalnego	$LSE = 50\%PW - EM$
	Przeciętna luka kapitału emerytalnego	$LKE = (EM + LSE) \times pdtz_{60/65} - KE_{60/65}$

$LE_{60/65}^{ZUS}$ – liczba emerytek i emerytów powyżej odpowiednio 60 i 65 lat pobierających emeryturę z ZUS; $L_{60/65}$ – liczba Polek i Polaków powyżej odpowiednio 60 i 65 lat; $LE_{60/65}^W$ – liczba osób powyżej 60 lat (kobiety) i 65 lat (mężczyźni) pobierających świadczenie emerytalne lub rentowe z ZUS, KRUS, MON, MSW lub MS powiększona o liczbę osób w wieku powyżej 60/65 lat niepobierających świadczeń, ale mających do nich prawa; $LE^{<E_{min}}$ – liczba emerytek i emerytów powyżej odpowiednio 60 i 65 lat pobierających emeryturę z ZUS niższą niż emerytura minimalna; $LE^{0,5AE}$ – liczba emerytek i emerytów powyżej odpowiednio 60 i 65 lat pobierających emeryturę z ZUS niższą niż 50% średniej emerytury z ZUS; $LE^{RR=50\%}$ – liczba emerytek i emerytów powyżej odpowiednio 60 i 65 lat pobierających emeryturę z ZUS niższą niż 50% średniego wynagrodzenia; $50\%PW$ – 50% przeciętnego wynagrodzenia; $pdtz$ – przeciętna długość trwania życia kobiet i mężczyzn na podstawie komunikatu GUS; EM – przeciętne świadczenie emerytalne obliczone na podstawie stanu konta i subkonta oraz $pdtz$; $KE_{60/65}$ – przeciętny kapitał emerytalny – przeciętna suma środków zgromadzonych na koncie i subkoncie w ZUS w chwili osiągnięcia wieku 60 lat (kobiety) i 65 lat (mężczyźni).

Źródło: opracowanie własne.

O ile wyróżnienie trzech kategorii wskaźników wykluczenia emerytalnego prezentowanych w tabeli jest pochodną wskazanych aspektów tego zjawiska (stanowi bezpośrednie nawiązanie do pytań sformułowanych we wcześniejszym akapicie) i pod względem metodycznym nie powinno budzić wątpliwości, to konstrukcja poszczególnych wskaźników wymaga dodatkowych wyjaśnień.

Operacjonalizując pojęcie wykluczenia emerytalnego w postaci konkretnych miar, w pierwszej kolejności należy dookreślić pojęcie „osób starszych”, tj. grupy osób, które potencjalnie mogą być wykluczone emerytalnie. Naturalnym kryterium wyróżnienia tej grupy jest wiek metrykalny. Uwzględniając powszechny wiek emerytalny w Polsce, przyjęto, że osobami, które potencjalnie mogą być wykluczone emerytalnie, są kobiety powyżej 60 roku życia oraz mężczyźni powyżej 65 roku życia (dla jasności wyводу dalej okreśłani jako osoby w wieku emerytalnym). Dodatkowym argumentem dla takiego określenia granicy wieku jest dostępność danych przekrojowych dotyczących różnego rodzaju świadczeń społecznych udostępnianych przez instytucje publiczne.

Kolejną kwestią wymagającą wyjaśnienia jest rodzaj świadczenia, którego otrzymywanie skutkuje brakiem wykluczenia emerytalnego. Intuicyjnie świadczeniem takim jest emerytura z powszechnego systemu emerytalnego (uwzględniona we wskaźniku WP). Głębsza analiza zasad funkcjonowania powszechnego systemu emerytalnego prowadzi jednak do wniosku, że część osób starszych nie otrzymuje emerytury, ale świadczenie z tytułu renty rodzinnej po zmarłym małżonku (art. 70 u.e.r.), które *de facto* pełni w ich przypadku tę samą funkcję, co emerytura. Z kolei fakt, że w Polsce mamy do czynienia ze swoistym „trójsystemem zabezpieczenia emerytalnego”²¹, a ZUS nie jest jedyną instytucją wypłacającą emerytury i renty, nakazuje uwzględnienie w analizach również osób otrzymujących świadczenia z Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego oraz systemów zaopatrzeniowych koordynowanych przez poszczególne ministerstwa (Ministerstwo Obrony Narodowej, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Ministerstwo Sprawiedliwości). Dodatkowo, do grupy osób wykluczonych emerytalnie nie należy również zaliczać osób, które osiągnęły wiek emerytalny i mają prawo do emerytury, ale nie zaczęły jej jeszcze pobierać, osób mieszkających w Polsce, ale pobierających emerytury z zagranicy oraz – biorąc pod uwagę aspekt celowościowy prowadzonych analiz – osób, które nie mają prawa do żadnych świadczeń, ale które ze względu na sytuację majątko-

²¹ D. Walczak, *Przywileje w zabezpieczeniu na starość w Polsce*, Toruń 2019, s. 48–57.

wą można zaliczyć do grona rentierów. Stąd jako miarę, która bardziej kompleksowo mierzy wykluczenie emerytalne w wymiarze powszechności otrzymywania świadczeń zaproponowano SWP, uwzględniający poza standardowym świadczeniem emerytalnym z ZUS również inne rodzaje świadczeń otrzymywanych przez osoby starsze.

Wskaźniki deprywacji mają na celu określenie, jaki odsetek starszych nie otrzymuje świadczeń umożliwiających zaspokojenie potrzeb na określonym poziomie. W kontekście tych wskaźników doprecyzowania wymagają dwie kwestie. Po pierwsze, uściślenia i operacjonalizacji wymaga sformułowanie „zaspokojenie potrzeb na określonym poziomie”, które może odnosić się do minimalnego, optymalnego bądź pożądanego stopnia zaspokojenia potrzeb. Mając na uwadze, że każde z tych podejść ma wartość poznawczą przy ustalaniu wykluczenia emerytalnego, a także kwestie metodyczne związane z dostępnością i porównywalnością danych, zaproponowano, aby wartościami referencyjnymi we wskaźnikach deprywacji były:

- 1) wysokość emerytury minimalnej (WDP1),
- 2) 50% wysokości przeciętnej emerytury wypłacanej przez ZUS (WDP2),
- 3) stopa zastąpienia na poziomie 50% średniego wynagrodzenia w gospodarce (WDP3).

Jako wartości referencyjne dla WDP1 można by przyjąć również formalne kryteria dochodowe do pomocy społecznej (ubóstwo „ustawowe”), powszechnie stosowane wskaźniki ubóstwa stosowane przez GUS (ubóstwo skrajne, ubóstwo relatywne) lub wartość minimum socjalnego wyliczanego przez Instytut Pracy i Spraw Socjalnych. Od strony technicznej zastosowanie tych wskaźników nastrocza jednak problemów metodycznych związanych z ich raportowaniem w ujęciu netto, podczas gdy emerytury są podawane w wartości brutto, oraz publikowaniem wybranych wskaźników dla gospodarstwa wieloosobowego lub w przeliczaniu na osobę w gospodarstwie domowym.

W przypadku wskaźnika WDP2 jako referencyjną przyjęto wartość, która odzwierciedla relatywną (w porównaniu do przeciętnego emeryta) możliwość zaspokojenia potrzeb osób starszych. Za naturalny punkt odniesienia uznano przeciętną emeryturę, zakładając jednocześnie, że osoby, które otrzymują poniżej 50% jej wartości, należy uznać za ulegające deprywacji relatywnej. W pogłębionych analizach arbitralnie przyjęty tutaj poziom 50% można poddać ewentualnej weryfikacji za pomocą klasycznej analizy wrażliwości.

Przyjęta jako wartość referencyjna w WDP3 stopa zastąpienia odzwierciedla pożądaną poziom zaspokojenia potrzeb osób starszych. Ma-

jąc na uwadze, że w różnych źródłach jako docelowy poziom stopy zastąpienia (*targeted replacement rate*) wskazuje się 50–70%²², a Międzynarodowa Organizacja Pracy sugeruje, że minimalna stopa zastąpienia, która zapewnia ochronę przed ryzykiem ubóstwa, wynosi 40%²³, w opracowaniu przyjęto ostrożną jej wartość na poziomie 50%. Podobnie, jak w przypadku wartości referencyjnej dla WDP2, również dla przyjętego poziomu pożądanej stopy zastąpienia w pogłębionych badaniach można zastosować analizę wrażliwości.

Druga kwestia wymagająca doprecyzowania w kontekście wskaźników depriwacji wiąże się z tym, że przedstawione w tabeli 2 formuły obliczeniowe odnoszą się do świadczeń emerytalnych z powszechnego systemu ubezpieczeń społecznych. Zabieg taki jest celowy i wynika z: 1) dostępności szczegółowych danych oraz 2) potrzeby zachowania przejrzystości analiz w części empirycznej, tak aby poza samym pomiarem wykluczenia emerytalnego obrazowały one również istotę propozycji pomiaru tego zjawiska stanowiącą wkład metodyczny niniejszego opracowania. Pomimo że wyliczenia w części empirycznej zostały przeprowadzone na podstawie danych z ZUS, zaproponowane formuły obliczeniowe można jednak odnosić także do świadczeń uzyskiwanych z innych źródeł. Wątek ten stanowi interesujący kierunek dalszych badań nad wykluczeniem emerytalnym w Polsce.

W odniesieniu do wskaźników potrzeb akumulacyjnych należy zwrócić uwagę na sposób ich obliczania. W przeciwieństwie do innych opracowań poruszających wątek adekwatności świadczeń emerytalnych²⁴, przeciętnej luki świadczenia emerytalnego (LSE) nie obliczono bowiem na podstawie wysokości świadczeń emerytalnych otrzymywanych przez obecnych emerytów lub prognozy dotyczącej wysokości tych świadczeń w przyszłości. Zamiast tego dokonano obliczeń, w których uwzględniono ustawową formułę ustalania wysokości emerytury oraz średnią wartość środków zgromadzonych na koncie i subkoncie w ZUS przez przeciętną ubezpieczoną lub ubezpieczonego z danego rocznika w chwili osiągnięcia przez nią lub niego odpowiednio 60 lub 65 lat. Po-

²² Zob. np. B.-J. MacDonald, K.D. Moore, *Moving Beyond the Limitations Of Traditional Retirement Replacement Rates*, „SSRN Scholarly Paper”, 1.11.2011; *Pensions at a glance 2015: OECD and G20 indicators*, OECD Publishing, OECD Publishing 2015.

²³ Social Security (Minimum Standards) Convention.

²⁴ Zob. np. K. Bielawska, *Adekwatność emerytur w świetle zmian polskiego systemu emerytalnego*, „Zarządzanie i Finanse”, 2016, nr 4; *Adekwatność dochodowa, efektywność i redystrybucja w systemach emerytalnych. Ujęcie teoretyczne, metodyczne i empiryczne*, red. F. Chybalski, Warszawa 2016; K. Hagemeyer, *Adekwatność zreformowanych systemów emerytalnych*, „Ubezpieczenia Społeczne. Teoria i praktyka”, 2018, t. 1, nr 1.

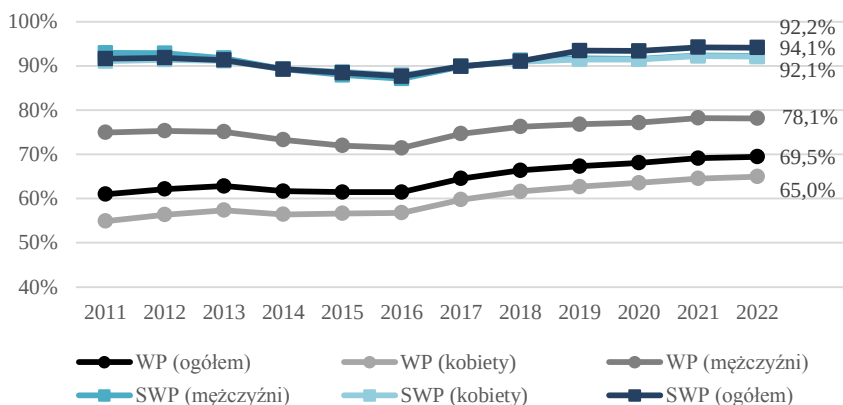
nadto przy obliczeniu przeciętnej luki kapitału emerytalnego (LKE) dla danego rocznika emerytów wzięto pod uwagę stosowane przez ZUS do obliczania wysokości emerytury średnie dalsze trwanie życia kobiet i mężczyzn w wieku odpowiednio 60 i 65 lat zgodne z komunikatem Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego za dany rok. Zabiegi te miały na celu: 1) ustalenie wielkości potrzeb akumulacyjnych na moment osiągnięcia przez kolejne roczniki ustawowego wieku emerytalnego; 2) uproszczenie obliczeń poprzez eliminację dodatkowych założeń (dotyczących np. stopy wzrostu wynagrodzeń, stopy dyskontowej itp.); 3) ustalenie możliwie rzeczywistych wartości uśrednionych potrzeb akumulacyjnych.

Rezultaty – pomiar i ocena wykluczenia emerytalnego w Polsce

Zastosowanie prostego wskaźnika powszechności (WP), który odnosi liczbę emerytek i emerytów powyżej odpowiednio 60 i 65 lat pobierających emeryturę z ZUS do liczby Polek i Polaków w analogicznym wieku, prowadzi do zaskakującego wniosku, że niemal 1/3 osób w tym wieku jest wykluczona emerytalnie (zob. rysunek 1)²⁵. Jak jednak wskazano w części metodycznej, ze względu na rozproszoną konstrukcję systemu zabezpieczenia ryzyka starości w Polsce prosty wskaźnik powszechności nie jest dobrą miarą wykluczenia emerytalnego. Rzeczywisty obraz sytuacji trafniej odzwierciedla skorygowany wskaźnik powszechności (SWP), na podstawie którego można wnioskować, że odsetek osób wykluczonych emerytalnie wynosił w 2022 r. ok. 5,9% i na przestrzeni minionej dekady zmalał o niemal 2,5 p.p.²⁶.

²⁵ Obliczenia prezentowane w tym rozdziale przeprowadzono na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego i Zakładu Ubezpieczeń Społecznych: *Emerytury i renty 2011–2022*, GUS, <https://stat.gov.pl> (10.03.2024); *Budżety gospodarstw domowych (2011–2022)*, GUS, <https://stat.gov.pl> (10.03.2024); *Struktura wysokości emerytur i rent (2011–2012)*, ZUS, <https://www.zus.pl> (10.03.2024).

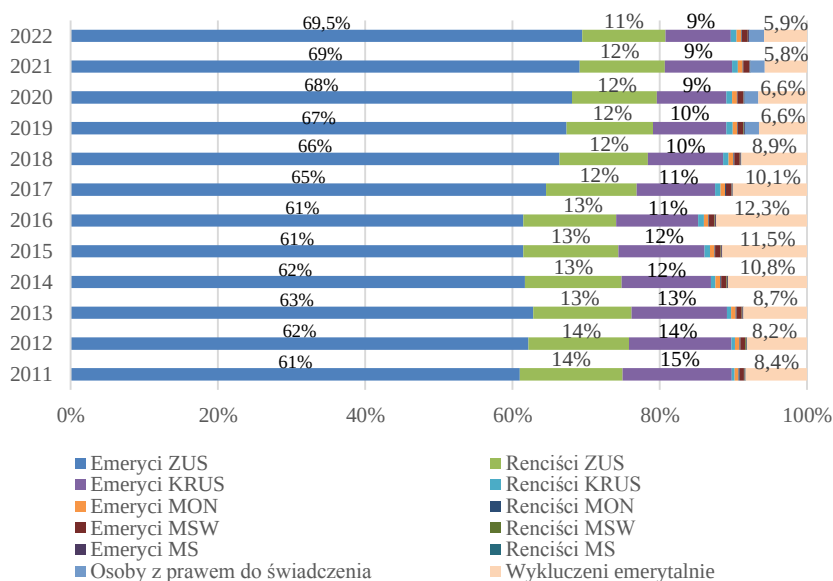
²⁶ Ograniczona dostępność wybranych danych powoduje, że oszacowane wartości SWP stanowią jedynie przybliżenie wartości rzeczywistych. W szczególności w ramach zrealizowanych badań nie otrzymano od ZUS szczegółowych danych o liczbie osób, które osiągnęły wiek emerytalny i miały prawo do emerytury, ale nie zaczęły jej jeszcze pobierać w latach 2011–2018 (w latach 2019–2022 osoby te stanowiły ok. 1,8–2,0% populacji osób w wieku powyżej 60/65 lat). Nie ma również scentralizowanej bazy danych dotyczącej osób mieszkających w Polsce, które nie mają prawa do żadnych świadczeń, ale 1) pobierają emeryturę z zagranicy, 2) są rentierami.

Rysunek 1. Prosty i skorygowany wskaźnik powszechności w latach 2011–2022

Źródło: opracowanie własne.

Dekompozycję populacji w wieku emerytalnym ze względu na rodzaj świadczenia zabezpieczającego przed ryzykiem starości przedstawia rysunek 2.

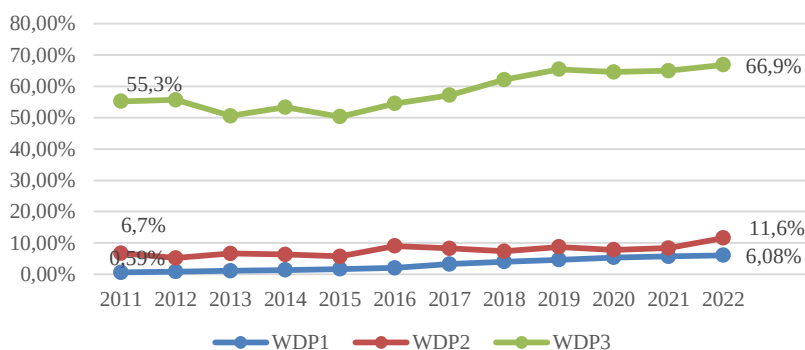
* Dane za lata 2011–2018 nie zawierają informacji o liczbie osób, które osiągnęły wiek emerytalny i miały prawo do emerytury, ale nie zaczęły jej jeszcze pobierać.

Rysunek 2. Dekompozycja rodzajów świadczeń emerytalnych i podobnych w latach 2011–2022

Źródło: opracowanie własne.

Potwierdza on, że dla zdecydowanej większości populacji zabezpieczeniem tym jest emerytura wypłacana z ZUS (69,5% w 2022 r.), a w dalszej kolejności renta z ZUS²⁷ oraz emerytura z KRUS. Pozostałe rodzaje świadczeń, a także kategoria osób posiadających prawo do świadczenia, ale nie pobierających go, stanowią jedynie znikomy odsetek populacji.

Z perspektywy proponowanych wskaźników deprywacji skalę wykluczenia emerytalnego w powszechnym systemie emerytalnym w Polsce ilustruje rysunek 3. Według przeprowadzonych szacunków w 2022 r. emeryturę niższą niż emerytura minimalna (WDP1) otrzymywało prawie 6,1% emerytów w powszechnym systemie. Jeżeli za punkt odniesienia przyjąć 50% średniej emerytury (WDP2), odsetek ten wynosił już 11,6%. Przyjęcie progu deprywacji na poziomie 50% średniego wynagrodzenia powoduje, że odsetek osób niemogących zaspokoić swoich potrzeb na określonym poziomie wynosi już ponad 62%. W kontekście wyzwań stojących przed polskim systemem emerytalnym należy zauważyć, że w badanym okresie nastąpił istotny wzrost każdego z trzech analizowanych wskaźników. Szczególnie spektakularny jest wzrost wartości wskaźnika WDP1. W porównaniu do 2011 r. w 2022 r. odsetek osób pobierających emeryturę niższą od emerytury minimalnej wzrósł ponad 10-krotnie (w ujęciu bezwzględny wzrost liczby osób pobierających emeryturę niższą od emerytury minimalnej był ponad 15-krotny). Alarmujący jest również prawie 2-krotny wzrost odsetka osób pobierających świadczenia o wartości poniżej 50% wysokości przeciętnej emerytury wypłacanej przez ZUS (wskaźnik WDP2), który świadczy o pogłębiającym się rozwarstwieniu społeczeństwa polskich emerytów.

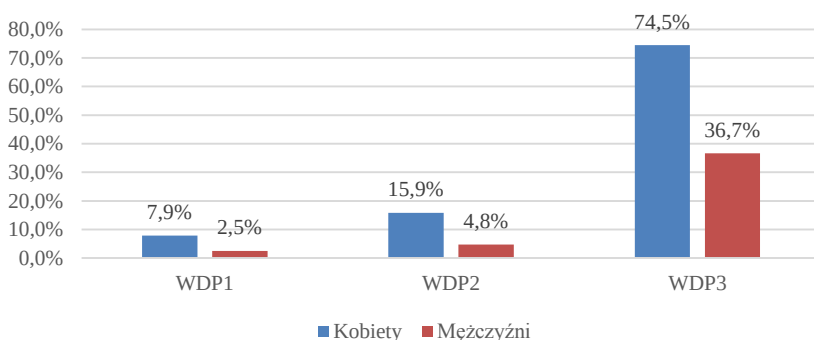

Rysunek 3. Wskaźniki deprywacji w latach 2011–2022

Źródło: opracowanie własne.

²⁷ Przy czym ten rodzaj świadczenia pobiera jedynie 0,8% mężczyzn powyżej 65 r.ż. oraz 16,7% kobiet powyżej 60 r.ż.

Pogłębiona analiza wskaźników deprywacji prowadzi do wniosku, że w znacznie większym stopniu zagrożone brakiem zaspokojenia potrzeb są kobiety (zob. rysunek 4). Nierównomierny względem płci (a będący m.in. konsekwencją niższych zarobków i niższego wieku emerytalnego) rozkład świadczeń emerytalnych powoduje, że wartości wskaźników WDP1 i WDP2 są dla kobiet ponad 3-krotnie wyższe niż u mężczyzn, a wskaźnik WDP3 jest niemal 2-krotnie wyższy.

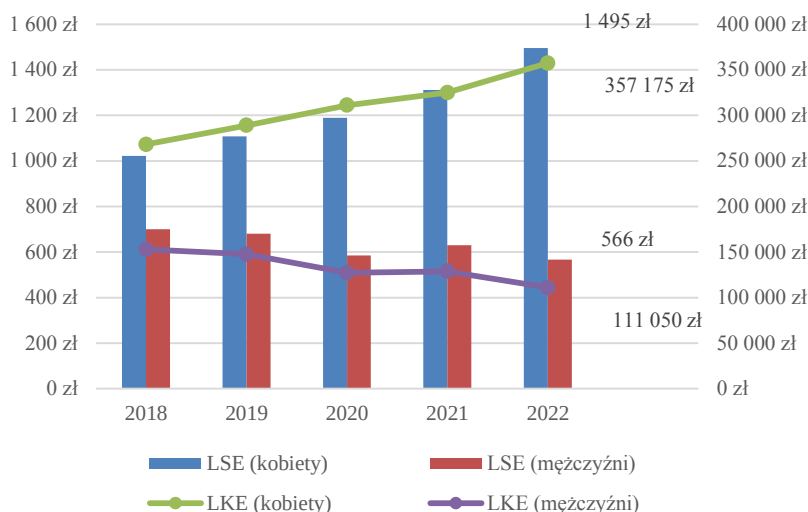
Rysunek 4. Wskaźniki deprywacji kobiet i mężczyzn w 2022 r.

Źródło: opracowanie własne.

Badanie wykluczenia emerytalnego w powszechnym systemie emerytalnym w Polsce od strony potrzeb akumulacyjnych potwierdza występowanie istotnych rozmiarów przeciętnej luki świadczenia emerytalnego (LSE). W populacji mężczyzn wartość tego wskaźnika oscylowała wokół wysokości ok. 630 zł i wykazywała tendencję malejącą, co wynika głównie z faktu, że przeciętna wartość nowych emerytur (obliczonych zgodnie z metodyką przedstawioną w poprzedniej sekcji) rosła szybciej niż przeciętne wynagrodzenie. W przypadku kobiet od 2018 r. odnotowano natomiast niemal 1,5-krotny wzrost wartości luki świadczenia emerytalnego, którego nie zniwelowało nawet – będące pochodną pandemii COVID-19 – istotnie niższe przeciętne dalsze trwanie życia brane pod uwagę przy ustalaniu wysokości emerytur²⁸. Tak dużego wzrostu LSE nie tłumaczą również zjawiska inflacyjne (w badanym okresie inflacja CPI wynosiła ok. 27%²⁹). W efekcie w 2022 r. przeciętna luka świadczenia emerytalnego kobiet była prawie 3-krotnie większa niż u mężczyzn (zob. rysunek 5).

²⁸ Dla 60-letniej osoby różnica w dalszym trwaniu życia pomiędzy 2018 a 2022 r. wynosiła 23,3 miesiąca. *Komunikat w sprawie tablicy średniego dalszego trwania życia kobiet i mężczyzn 2022*, GUS, <https://stat.gov.pl> (10.03.2024).

²⁹ *Roczne wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych 2022*, GUS, <https://stat.gov.pl> (10.03.2024).

Rysunek 5. Skala wykluczenia emerytalnego – potrzeby akumulacyjne

Źródło: opracowanie własne.

Przyjęta w powszechnym systemie emerytalnym formuła obliczania świadczeń emerytalnych (system zdefiniowanej składki oraz ujednolicone dla kobiet i mężczyzn dalsze trwanie życia) powoduje, że wartość wskaźnika LSE przekłada się bezpośrednio na wielkość dodatkowego kapitału emerytalnego, który umożliwiłby jej sfinansowanie (wskaźnik LKE). Z przeprowadzonych obliczeń wynika, że w 2022 r. luka kapitału emerytalnego dla przeciętnego mężczyzny (65 lat) wynosiła 111 tys. zł, a dla przeciętnej kobiety (60 lat) ponad 357 tys. zł. Wartości te stanowią kolejne potwierdzenie tezy, że w Polsce wykluczeniem emerytalnym w większym stopniu zagrożone są kobiety. Co więcej, zestawienie wartości LKE z wartością przeciętnego wynagrodzenia (w 2022 r. było 6346,15 zł³⁰), nakazuje stwierdzić, że – szczególnie w przypadku kobiet – nie ma możliwości, aby została ona zapełniona poprzez oszczędności gromadzone w ramach dodatkowych instrumentów oszczędzania na emeryturę. Rozsądnym rozwiązaniem wydaje się jednak wydłużenie okresu aktywności zawodowej, które powoduje, że równocześnie rośnie suma uprawnień emerytalnych zgromadzonych na koncie i subkoncie ubezpieczonego/ubezpieczonej oraz maleje wartość dalszego trwania życia, przez którą sumę tę dzieli się, aby ustalić wysokość świadczenia emerytalnego w systemie zdefiniowanej składki.

³⁰ Komunikat w sprawie przeciętnego wynagrodzenia w gospodarce narodowej w 2022 roku, GUS, <https://stat.gov.pl> (10.03.2024).

Zakończenie

W toku przedstawionych badań ustosunkowano się do postawionych pytań badawczych oraz zrealizowano wszystkie postawione we wstępie cele opracowania (C.1., C.2., C.3.). W odniesieniu do celu pierwszego, konceptualizację pojęcia wykluczenia emerytalnego osadzono w szerszych ramach wykluczenia społecznego oraz finansowego, uznając, że termin ten należy zdefiniować jako brak dostępu lub brak korzystania z produktów emerytalnych. Stwierdzono również, że zjawisko to jest wielowymiarowe i można je rozważać na różnych płaszczyznach, spośród których do kluczowych dla podjętej problematyki należą zasięg (system bazowy), etap uczestnictwa w systemie emerytalnym (akumulacja uprawnień) oraz stopień wykluczenia (całkowite lub częściowe).

W ramach realizacji celu drugiego, uwzględniając wspomnianą wielowymiarowość wykluczenia emerytalnego, zaproponowano trzy grupy miar tego zjawiska. Wskaźniki powszechności służą określeniu, jaki odsetek osób starszych nie otrzymuje żadnych świadczeń emerytalnych. Wskaźniki deprywacji identyfikują odsetek osób starszych otrzymujących świadczenia uniemożliwiające zaspokojenie podstawowych potrzeb. Z kolei wskaźniki potrzeb akumulacyjnych mierzą, o ile wyższe powinny być świadczenia lub uprawnienia emerytalne, aby zaspokajać potrzeby emerytów na określonym poziomie.

Dążąc do osiągnięcia celu trzeciego, stosując zaproponowane wskaźniki wykluczenia, oszacowano skalę wykluczenia emerytalnego w Polsce. Odnotowano przy tym, że:

- odsetek osób wykluczonych emerytalnie obecnie wynosi ok. 5,9% i na przestrzeni minionej dekady zmalał o ok. 2,5 p.p.;
- pogłębia się poziom deprywacji emerytów w systemie powszechnym. Dla przykładu, w 2022 r. emeryturę niższą od minimalnej otrzymywało niemal 6,1% emerytów, co oznacza ponad 10-krotny wzrost ich liczby od 2011 r.;
- deprywacją potrzeb na emeryturze w znacznie większym stopniu zagrożone są kobiety, dla których poszczególne wskaźniki wykluczenia są nawet kilkukrotnie wyższe;
- wskaźniki potrzeb akumulacyjnych potwierdzają występowanie istotnych rozmiarów luki świadczenia emerytalnego, której zapełnienia nie gwarantują instrumenty dodatkowego oszczędzania na starość;
- luka świadczenia emerytalnego u kobiet jest nawet 3-krotnie większa niż u mężczyzn. Co więcej, o ile dla mężczyzn od 2018 r. obserwuje się spadek wartości tej luki, to u kobiet odnotowano tendencję przeciwną.

Wkład opracowania do piśmiennictwa obejmuje trzy zasadnicze elementy. Po pierwsze, jest to jedna z pierwszych kompleksowych prób konceptualizacji pojęcia wykluczenia emerytalnego. Po drugie, opracowanie zawiera autorską operacjonalizację rozumianego wielowymiarowo wykluczenia emerytalnego. Po trzecie, w aspekcie empirycznym dokonano pierwszej w Polsce próby pomiaru wykluczenia emerytalnego z części bazowej systemu emerytalnego. Szczególnie w odniesieniu do trzeciego z wymienionych aspektów autorzy są świadomi ograniczeń przeprowadzonych badań. Dotyczą one w szczególności dostępności niektórych danych, w efekcie czego niektóre wskaźniki mogą być niedoszacowane (np. SWP). Inną kwestią dotyczy współlistnienia wielu „podsystemów” zabezpieczenia emerytalnego w Polsce, co znacznie utrudnia kompleksową analizę. Wyzwaniem dla autorów była również próba uogólnienia wyników dla całej populacji (operowanie na wartościach przeciętnych), co powoduje, że uzyskane wyniki nie są miarodajne dla pojedynczych uczestników systemu emerytalnego.

Przeprowadzone badania mogą stanowić podstawę do dalszych analiz. W szczególności interesujące są pogłębione analizy dotyczące porównania skali wykluczenia emerytalnego kobiet i mężczyzn. Możliwym rozszerzeniem prezentowanych badań jest ponadto przeprowadzenie podobnych analiz dotyczących innych niż powszechny podsystemów emerytalnych w Polsce. Obiecującym kierunkiem badań jest również problem wykluczenia emerytalnego wśród osób prowadzących działalność gospodarczą.

Bibliografia

- Adekwatność dochodowa, efektywność i redystrybucja w systemach emerytalnych. Ujęcie teoretyczne, metodyczne i empiryczne*, red. F. Chybalski, Warszawa 2016.
- Bielawska K., *Adekwatność emerytur w świetle zmian polskiego systemu emerytalnego*, „Zarządzanie i Finanse”, 2016, nr 4.
- Budżety gospodarstw domowych (2011–2022)*, GUS, <https://stat.gov.pl> (10.03.2024).
- Dybał M., *Wykluczenie emerytalne w III filarze*, „Ekonomia”, 2019, t. 25, nr 4.
- Emerytury i renty (2011–2022)*, GUS, <https://stat.gov.pl> (10.03.2024).
- Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, European Commission, <https://www.fi-compass.eu> (20.02.2024).
- Golinowska S., *Wykluczenie społeczne [w:] Od ubóstwa do wykluczenia społecznego*, red. S. Golinowska [i in.], Warszawa 2008.
- Grotowska-Leder J., *Ekskluzja społeczna – aspekty teoretyczne i metodologiczne [w:] Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań*, red. J. Grotowska-Leder, K. Faliszek, Toruń 2005.
- Hagemeyer K., *Adekwatność zreformowanych systemów emerytalnych*, „Ubezpieczenia Społeczne. Teoria i praktyka”, 2018, t. 1, nr 1.

- Iwanicz-Drozdowska M., *Wykluczenie finansowe – poważny problem społeczny*, „Master of Business Administration”, 2008, nr 1.
- Iwanicz-Drozdowska M., Błędowski P., *Wykluczenie finansowe w Polsce a możliwości przeciwdziałania*, „Polityka Społeczna”, 2010, nr 2.
- Jedynak T., *Uwarunkowania wykluczenia emerytalnego z dodatkowej części systemu emerytalnego w Polsce*, „Ekonomia – Wrocław Economic Review”, 2021, t. 27, nr 2.
- Jedynak T., *Wykluczenie emerytalne z dodatkowej części polskiego systemu emerytalnego – analiza skali i zasięgu zjawiska*, „Ubezpieczenia Społeczne. Teoria i praktyka”, 2020, nr 3.
- Jose J.P., Cherayi S.J., Sudhakar S., *Age Identity and Social Exclusion of Older Persons: A Psychosocial Perspective*, „Ageing International”, 2021, vol. 47, doi: 10.1007/s12126-021-09409-x.
- Komunikat w sprawie przeciętnego wynagrodzenia w gospodarce narodowej w 2022 roku*, GUS, <https://stat.gov.pl> (10.03.2024).
- Komunikat w sprawie tablicy średniego dalszego trwania życia kobiet i mężczyzn 2022*, GUS, <https://stat.gov.pl> (10.03.2024).
- Kondzielnik O., Majka K., *Ryzyko wykluczenia emerytalnego pokolenia Y*, „Rozprawy Ubezpieczeniowe”, 2019, nr 1.
- Leyshon A., Thrift N., *Geographies of Financial Exclusion: Financial Abandonment in Britain and the United States*, „Transactions of the Institute of British Geographers”, 1995, t. 20, nr 3.
- MacDonald B.-J., Moore K.D., *Moving Beyond the Limitations Of Traditional Retirement Replacement Rates*, „SSRN Scholarly Paper”, 1.11.2011.
- Obrót bezgotówkowy – zalety i korzyści wynikające z jego upowszechnienia*, Narodowy Bank Polski, <https://nbp.pl> (20.02.2024).
- Old-age income poverty, Pensions at a Glance 2023: OECD and G20 Indicators*, OECD, <https://www.oecd-ilibrary.org> (20.02.2024).
- Panek T., Czapiński J., *Wykluczenie społeczne. Diagnoza Społeczna 2015. Warunki i Jakość Życia Polaków – Raport*, Contemporary Economics, nr 9/4, Rada Monitoringu Społecznego, 2015.
- Pensions at a glance 2015: OECD and G20 indicators*, OECD Publishing 2015.
- Roczne wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych 2022*, GUS, <https://stat.gov.pl> (10.03.2024).
- Sacker A. [i in.], *Health and social exclusion in older age: evidence from Understanding Society, the UK household longitudinal study*, „Journal of Epidemiology and Community Health”, 2017, vol. 71, doi: 10.1136/jech-2016-208037.
- Solarz M., *Determinanty oraz sposoby ograniczania wykluczenia finansowego osób bezrobotnych*, „Optimum : studia ekonomiczne”, 2014, nr 4.
- Stańczak-Strumiłło K., *Instytucjonalne wykluczenie emerytalne w wąskim ujęciu jako rodzaj wykluczenia finansowego w Polsce*, „Zeszyty Naukowe SGGW, Polityki Europejskiej, Finanse i Marketing”, 2020, nr 23.
- Struktura wysokości emerytur i rent (2011–2022)*, ZUS, <https://www.zus.pl> (10.03.2024).
- Szopa B., Szopa A., *Wykluczenie finansowe a wykluczenie społeczne*, „Zeszyty Naukowe / Polskie Towarzystwo Ekonomiczne”, 2011, nr 11.
- Walczak D., *Przywileje w zabezpieczeniu na starość w Polsce*, Toruń 2019.
- Walsh K., Scharf T., Keating N., *Social exclusion of older persons: a scoping review and conceptual framework*, „European Journal of Ageing”, 2019, vol. 16.
- Walsh K. [i in.], *Social Exclusion in Later Life Interdisciplinary and Policy Perspectives*, Springer Cham 2022, doi: 10.1007/978-3-030-51406-8.

**Pension exclusion in Poland – conceptualization, operationalization
and measurement attempt**

Abstract

The study addresses the problem of exclusion from the base part of the Polish pension system. Authors posed three research questions: 1) On what levels can the phenomenon of pension exclusion be considered? 2) What indicators are suitable for measuring pension exclusion? 3) What is the scale of pension exclusion in Poland? With reference to the research questions, the following objectives were defined: conceptualization of the idea of pension exclusion, formulation of proposals for measures of pension exclusion and estimation of the scale of pension exclusion in the Polish pension system. In the course of research of a theoretical and conceptual nature, a comprehensive consideration of the essence of pension exclusion was carried out and a proposal for three groups of indicators of this phenomenon was put forward. These are indicators of universality, deprivation and accumulation needs. As part of the empirical research, the proposed indicators were used to measure the scale of pension exclusion from the base part of the universal pension system in Poland.

Keywords: pension security, pension products, pension exclusion, exclusion rates, exclusion measurement